

VÝRAZOVÉ PROSTŘEDKY HÉRAKLEITOVY ŘEČI

U Hérakleita nepotkáme ty výrazové prostředky, které jsou typické pro pozdější filosofii; totiž důkaz (*elenchos*), konkluzi, definici (*horismos*), shromažďování významu pojmu (*synagogé*) a patrně ani dělení pojmu (*diairesis*). Samozřejmě také z důvodů časových, neboť tyto prostředky se postupně rodí v průběhu 5. století př. n. l. a precizují se v 4. století př. n. l. Přesto se zdá, že Hérakleitos jde provokativně jinou cestou, než kterou se bude „vývoj ubírat“, že dělá spíše provokativní opak toho, co bychom očekávali jako nějaký předstupeň pozdější logizace myšlení. Zrovna tak není Hérakleitos poplatný ani dobové módě neologismů, tolik oblíbených u sofistů i mnoha filosofů.

Pokus o analýzu Hérakleitových výrazových prostředků naráží na obtíž způsobenou mimořádnou kompaktností jeho řeči, ve které se navzájem jaksi „zobrazuje“ nebo spodobňuje její obsah, žánr, řečnická figura, syntaktická figura, gramatický jev a užití lexikum. Proto nebudeme postupovat podle striktního rozčlenění na jazykové jevy založené v rovinách lexikální, syntaktické a rétorické, nýbrž napříč těmito úrovněmi, byť s vědomím rozdílů mezi nimi. Respektování zvláštností roviny lexikální (užití slov), syntaktické (vazby) a rétorické (figura nebo dokonce žánr) by nás odvádělo od myšlenkových propojení mezi nimi a bylo by samo o sobě základem spíše filologicky zaměřené práce, ke které ani nejsme kompetentní. Cíl následující studie je dvojitý: Mapovat žánr (typ diskursu) Hérakleitova spisu a ukázat prostředky, díky nimž se můžeme v jeho spleťtém i zlomkovitém textu orientovat co do významů, totiž precizovat a provazovat významy základních výrazů. Říkáme raději „základní výrazy“ než „základní pojmy“, protože o pojmy v přesném smyslu slova opravdu nejde.

Próza bez novotvarů

První, čeho si všimneme už při letném pohledu na zachované zlomky textu, je nepřítomnost verše. Není to báseň. To není vůbec samozřejmé. Z archaické doby se nezachovalo mnoho prozaických textů. Dokonce i v oblasti, která bude později nazvána filosofie, máme řadu básní. Z předsokratiků psali výhradně veršem zvláště Xenofanés, Parmenidés a Empedoklés, avšak zdaleka nejen oni. Někdy jde o verš spíše formální, který má deklarovat božský původ obsahu. Už Cicero si povšimnul, že „Parmenidés a Xenofanés jsou sice co do veršů méně dobří než Empedoklés...“ (Xenofanés A 25). Taková kritika platí především na většinu Parmenidovy básně, snad kromě jejího epicky exaltovaného *Prooimia*. Prozaickou „novou iónštinu“ patrně uvedl do literární podoby v oblasti protofilosofie Anaximandros. V této tradici iónské prózy pak pokračují zvláště Anaximenés, Hérakleitos, Díogenés z Apollónie, hippokratovské spisy a Anaxagorás.

Prozaický jazyk Hérakleitova spisu však rozhodně neznamená, že by to byl jazyk chudý. Je to naopak jazyk mimořádně provázaný a krom verše je řadou svých vlastností blízký jazyku prvních tragiků. Vedle prostředků, kterými se budeme specificky zabývat, si občas pomáhá i prostředky rytmu řeči. Čtyři zlomky jsou prý dokonce podezřelé z hexametrického zakončení (B 5, B 7, B 31, B 34). Jindy je zase použita mnohem archaičtější působící aliterace, které si ovšem všimáme zvláště, neboť jde o prostředek velice nezvyklý. Celkově lze jazyk spisu charakterizovat jako velice úsporný a hutný.

Další zvláštností Hérakleitova textu je paradoxně to, že neobsahuje snad žádné neologismy. To je na poměry filosofie dost zvláštní. Pro kontrast s Hérakleitem si stačí vybavit celou metafyzickou terminologii Parmenidovu nebo i českou školní filosofickou terminologii, plnou všelijakých „bytí, jsoucen, bytností“ nebo „esencí a akcidentů“, abychom začali tušit zvláštní záměr, totiž vykouzlit nevšední významy z přirozeného jazyka. Tvůrčí násilí na obyčejném jazyce se zde děje úsporností a provázaností, která postupně precizuje významy, nikoliv vytvářením nových slov. Tím se Hérakleitos formálně tolik odlišuje nejenom od pozdější

metafyzické filosofie, ale hlavně od Empedoklea, skutečného mistra poezie mezi před Sokratiky, který volí v jazykovém výrazu opačnou cestu, verše plné neologismů. Četné a tradičně vykládané analogie mezi Hérakleitem a Empedokleem tedy nejsou založeny podobností těchto jazykových forem, ale bipolárním myšlením protikladných napětí.

Slovesné tvary v roli základních výrazů

Z pozdější filosofie jsme zvyklí na to, že pojmem bývá většinou substantivum. Třeba „podstata“. Zvláště v logicky stavěné metafyzice by se v roli logického subjektu (předmětu) výpovědi špatně vyjímal nějaký jiný slovesný druh. Mezi predikáty se ovšem i tam mohou vyskytovat taky adjektiva: „Sníh je bílý.“ Řecká metafyzická terminologie sice pracuje i s relikty slovesných tvarů, ale jejich slovesný původ je potlačen a zamaskován způsobem, jakým se s nimi pracuje. Např. „bytí“ je v řeckém jazyce infinitiv se členem (*to einai*) a „jsoucnost“ zase participium téhož slovesa, opět se členem (*to on*). Pozdější metafyzika dokonce raději mluví např. o existenci než o tom, že něco je; už proto, že „existence“ je substantivum, zatímco slovesný tvar „je“ nemůže v logické konstrukci stát v jiné pozici než v roli spony.

U před Sokratiků, a zvláště u Hérakleita, je tomu jinak. Jeho základní výrazy nejsou „pojmy“ v pozdějším smyslu slova, nejsou to nějaké logické atomy použité na konstrukci definice nebo důkazu. Proto nemusí být zamaskován jejich slovesný původ. Čtenář, který je navyklý na texty pozdější filosofie, si toho nemusí vždycky všimnout. Zvláště když výkladové referáty od Aristotela po novodobé učebnice nabízejí převod Hérakleitových myšlenek do pojmové řeči pomocí později ustavených substantiv. Tak se v referátech běžně mluví třeba o „protikladech“, ač není zrovna pravděpodobné, že se u Hérakleita toto slovo vyskytuje jakožto substantivum.

Jako příklad nám může posloužit třeba úvodní část zlomku B 51:

Nechápou,
jak neshodné se sebou souhlasí...

Výraz „nechápe“ (*ú xyniasin*) je tady použit v konkrétním dějovém příkladě toho, jak jsou lidé „vždy nechápaví“ (*aei axynetoi*) ve zlomku B 1. Slovesný tvar je zde plnohodnotným základním výrazem. Výraz „neshodné“ (*diaferomenon*) je participium slovesa *diaferó*. Je opět specifickým základním výrazem, a to nejen u Hérakleita, ale i v lékařských školách - a může být zastoupen jinými tvary téhož slovesa. Navíc je zlomkem B 8 provázán s jiným výrazem pro protiklad (*antixún*) - a v našem zlomku B 51 má výsostně slovesný význam, neboť vyjadřuje pohyb, totiž kmitavý pohyb struny nebo tětivy, oscilace dynamické rovnováhy. Oba zjevně slovesné tvary z našeho příkladu - „nechápe“ (*ú xyniasin*) a „souhlasí“ (*homologeí*) - jsou spolu v jiných zlomcích významově provázány, např. prostřednictvím spojitostí mezi myšlenkami zlomků B 50 a B 1.

Chiasmus

Chiasmus je vůbec nejčastějším syntaktickým prostředkem Hérakleitovy řeči. Samotný chiasmus je obvyklá stylistická figura, zvláště v dobové poezii i v moudrosloví. Název této stylistické figury je odvozen z tvaru řeckého písmene *chí* (X), a to podle propojení významů „do kříže“, alespoň pokud dvě dvojice slov nebo větných členů rozepíšeme na dva řádky. My dnes česky a v duchu „naučných pojednání“ většinou říkáme třeba to, že „A se má ku B tak, jako C ku D“. Řecká chiasmická vazba vysloví podobné vztahy pouhým slovosledem. Hérakleitos ji povyšuje na základní způsob orientace ve výroku. Potřebám jeho stylu vyhovuje jak úspornost takového výrazu, tak jeho schopnost provázat dvě paralely nebo dva

protiklady. Pouhým slovosledem je určen přísný paralelismus větných částí, někdy i celá struktura složité věty.

Hérakleitův chiasmus si ukážeme na příkladu, kde jej k orientaci v textu nepotřebujeme. Textu rozumíme z jeho obsahu, takže chiasmus významů jasně vidíme v jeho nadbytečnosti, což je při Hérakleitově jazykové úspornosti dost vzácné. Tak ve zlomku B 14 podává výčet „tuláků noci“ takovým způsobem, že už ze slovosledu je zřejmé, že mágové jsou paralelou mystů, zatímco lény jsou paralelou bakchů. Stačí na to pouze slovosled:

mágům,	X	bakchům,
lénám,		mystům.

Podobně je ve zlomku B 53 řečeno, že lidé jsou v roli otroků, zatímco bohové v roli svobodných:

Zápas je všech otec, všech král
jedny předvádí jako bohy, jiné jako lidi;
jedny činí otroky, jiné svobodnými.

Tedy:	bohové	X	lidi
	otroci		svobodní

Zajímavější situace nastává, když se jinak nesrozumitelná kombinace čtyř slov ve dvou větných částech stane srozumitelnou a také významově použitelnou v kontextech ostatních zlomků poté, co ji zkusíme číst jako chiasmus. Nejčastěji ovšem významy některých výrazů známe, zatímco významy jiných máme pochopit právě díky chiasmu.

Chiasmy jsou jednou z nejdůležitějších navigačních pomůcek pro pochopení myšlenkové struktury Hérakleitovy řeči. Kromě čitelnosti struktury přispívají k dojmu sevřeného koncentrovaného výrazu. Zvláště zajímavými se však chiasmy stávají tehdy, když jsou uvnitř nich souřadně vyslovovány protiklady. Protiklady tak nejsou alternativami, nýbrž způsobem bytí i myšlení všeho vznikajícího a pomíjivého, odtékajícího i zápasícího (abychom napodobili chiasmus i česky). Líc a rub jsou dvě strany téže mince; avšak podobně je tomu se vším, co nás přitahuje i čeho se obáváme, čím jsme fascinováni nebo zděšeni, co v nás (nebo ve světě) přichází i odchází. Emoce zakládá přitažlivost i agresi, lásku i odpor; myšlení spojuje významy do souvislosti skrze jejich náležité rozlišování. Chiasmus se stává znakem symetrie napětí, znakem bezčasí vztahů, které vládou uvnitř časných cyklů. Hérakleitos je mistrem chiasmů a staví z nich i složité, do sebe opakovaně vložené struktury, ve kterých se prolínají lokální chiasmy jednotlivých slov s chiasmaty větších celků výroku.

V Hérakleitových zlomcích nacházíme nejméně 28 jednoduchých chiasmů, k tomu 8 chiasmů s opozitním výrazem a navíc nejméně 8 složitých chiasmat větších větných celků. Vážných kandidátů na chiasmaty čtení je ovšem mnohem víc. Chiasmy jsou oblíbeným výrazovým prostředkem Empedoklea, Aischyla i Sofokla. Mezi novodobými interprety Hérakleita se především na chiasmaty soustřeďují Bollack a Wismann, ale všimá si jí i Kahn.

„Nadpis“ nad chiasmem

Chiasmaty jsou u Hérakleita poměrně často uvozeny jakýmsi „nadpisem“, jako ostatně v příkladu ze zlomku B 14, kde takový nadpis zní „Tulákům noci“. Zlomek B 40 je

zase uvozen: „Mnohoučenost rozumu nenaučí“ a následující chiasmus čtyř jmen sdružuje dvojici protohistoriků a dvojici protofilosofů. Ostatně, také 1. řádek našeho příkladu ze zlomku B 53: „Zápas je všech otec, všech král“ je možné pochopit jako nadpis nad příkladným chiasmem; pokud ovšem nedáme přednost tomu, abychom už tento začátek četli chiassticky ve vztahu k 2. řádku. Pak je nadpisem pouze „zápas“. Ten je božsky vzato králem a lidsky vzato otcem; což by otevíralo výklad o vládě božství (viz B 41, B 52) a generativnosti lidství (viz B 20).

Nadpis nad chiasmem se podobá jakémusi příslibu definice, která pak ale není podána jinak než funkčně a jako obraz plný tenzí.

Příslib definice

Některé výroky začínají takovým vytčením nějakého základního výrazu, že bychom téměř očekávali jeho definici. Místo toho nám Hérakleitos samozřejmě nabídne výčet protikladů, ambivalenci nebo řeč o proměnách v časovém cyklu - ať už se to týká „spojitosti“ (B 10), zákona (B 33), moře (B 61), boha (B 67), uvažování (B 112) nebo „záře“ (B 118).

Nedozvídáme se tedy definici, nýbrž co to obnáší: jak to funguje, díky jaké energii se to děje. Je to tvrdá ironie vůči pozdější aristoteléské logice. Tedy ironie zatím myšlená vůči předchůdcům logiků a vůči předpokladům logiky. Je to odkaz na celostní dimenzi toho, co určité klíčové slovo pojmenovává, nikoliv jeho pozdější zařazení do škatulek a stromečků typu „druh, rod“.

Tento výrazový prostředek je možná zdrojem historického nepochopení Hérakleitovy intence většinou školní tradice. Takový učenec jako Aristotelés si určitě musel povšimnout chiasstických struktur, ale nejspíš je považoval za formu poetickou, nikoliv filosofickou. Nadpisy nad chiasmy a podobné přísliby definic, následované ovšem přímo opakem toho, co logik očekává, jsou možná klíčem k tomu, proč Aristotelés nedokázal číst Hérakleita o nic pečlivěji než třeba Empedoklea, s alespoň nějakou snahou porozumět, o co mu vůbec jde. Pozitivně si takovýchto struktur všímají zvláště Bollack a Wismann.

Souřadně vyslovené opaky

Někdy jsou opozita vyslovena ve zdánlivě nadbytečném (tautologickém) chiasmu, jako třeba na začátku B 62, dokonce i jako „nadpis“ pro další část zlomku:

Nesmrtelní smrtelní,
smrtelní nesmrtelní: ...

To je pro běžného čtenáře přinejmenším podivné. Jindy ovšem potká takovýto vskutku šalamounský výrok (B 32):

To jedno moudré samotné nechce i chce být zváno jménem Zéna.

A co teprve, když ve zlomku B 49a:

Do týchž řek vstupujeme i nevstupujeme, jsme i nejsme.

Formálně informační hodnota posledního výroku je už nulová. Jeho vypovídací síla je jinde; je to výrok o uplyvavé povaze každé přirozenosti (viz B 91), nikoliv o takové nebo onaké určenosti jedné věci nebo substance. A to jsme zde ještě řeckou spojku *kai* přeložili „i“, což poněkud oslabuje souřadnost výpovědi. Jindy jsou opozita souřadně vyslovována bez

spojky, jako např. ve zlomku B 67, který také hojně používá chiastická propojení a současně předem ironizuje každý pokus o definici božství:

Bůh:
den noc,
zima léto,
zápas mír,
nasyčení hlad.

Už v životopisné kapitole jsme si v rámci přehledu starých podání o Hérakleitově spisu povšimli ostré Aristotelovy reakce na tuto Hérakleitovi tak drahou výrazovou figuru. Jeho svědectví (A 7/2) začíná slovy: „Jak jsme už řekli, někteří tvrdí, že totéž může být a nebyt, a že takto můžeme usuzovat. Takovou řeč užívají mnozí z těch, kdo mluví o přirozenosti. My jsme však to, že by něco současně bylo a nebylo, právě prohlásili za nemožné...“ O kousek dál (A 7/3) pak říká proč: „Zdá se, že Hérakleitova řeč dělá ze všeho pravdu, když mluví o všem tak, že je a není.“ Pak by přece nebylo možné odlišit pravdu od nepravdy. To Aristotela jinde (A 7/2) dovádí až k osobní invektivě vůči Hérakleitovi.

U Hérakleita ovšem slovo „pravda“ asi vůbec nepotkáváme (viz ovšem B 112, B 133). Hérakleitos mluví tak, aby to odpovídalo tomu, jak se přirozenost ukazuje přirozenosti, tedy aby ji vykládal a rozlišoval (B 1) náležitě. To spočívá právě v rozestření vzájemných symetrií i asymetrií protikladných vztahů - a nikoliv v jednoznačné výpovědi o tom, že něco je tak a tak. Každá vlastnost nebo určenost je jakýmsi vychýlením, které je vyrovnáváno vychýlením opačným, tak jako chvění struny při hře na lyru (B 51), takže pochopení celku může dát jen sounáležitost těchto jevů. Výslovně to říká zlomek B 8:

Protikladné se shoduje -
z neshodných věcí je nejkrásnější harmonie...

Souřadné vyslovování protikladů je způsob, kterým se takovéto pojetí skutečnosti vyjadřuje často už samotnou syntaxí výroků, a to souřadným vyslovováním opozit. Obsah myšlenky se tak stává i její formou. Tento výrazový prostředek je velmi hojný (27 užití) právě u Hérakleita.

Antická i novověká interpretace Hérakleita se na souřadné vyslovování protikladů zaměřuje zcela tradičně, dokonce natolik, že to určuje celkový přístup k chápání jeho díla. Za všechny lze jmenovat Platóna, Aristotela, Hegela a u nás Patočku.

Ambivalentní vazba středního členu věty nebo výroku

Aristotelés si stěžoval na Hérakleitovu syntaxi těmito slovy (A 4/1):

„Neboť rozčlenit Hérakleitovy věty je obtížný úkol, poněvadž bývá nejasno, k čemu něco náleží, zda k tomu, co následuje, či k tomu, co předchází. Tak např. hned na začátku jeho spisu, kde praví:

Vůči řeči platné vždy nechápvají jsou lidé.

Je totiž nejasno, k čemu se vztahuje slůvko *vždy* a jak <je třeba větu> členit.“

Citovaná slova ze zlomku B 1 jsou možná začátkem Hérakleitova spisu. Problémem je, zda „vždy“ patří k řeči nebo k nechápvavosti lidí. Rozhodnutí pro první možnost vede k neustálé platnosti řeči, v krajním případě až k představě jakéhosi metafyzicky věčného logu.

Rozhodnutí pro druhou možnost vede k představě věčné lidské nechápvavosti vůči významům (božské) řeči. Nezdá se však, že by takový spor přispíval k výkladu, neboť zde poprvé potkáváme jedno z mnoha užití typického Hérakleitova výrazového prostředku, který

nárokuje držení obou významových verzí: totiž jejich vztahu. Slovo „vždy“ je osou symetrie toho, o čem mluví slova předcházející a slova následující. Navíc ve zlomku B 1 hned následuje další symetrie, a to časová: „jak předtím... - tak poté“. Není to tedy lapsus syntaxe, nýbrž naopak významný syntaktický prostředek, bez kterého se v řadě zlomků ani není možné orientovat. Kdo by nevěřil, toho snad přesvědčí začátek zlomku B 5, kde je tato figura výjimečně užitá jako trochu nadbytečná - a tím pádem průhledně. Dokonce to vychází i česky:

Očišťují se marně krví jsouce poskvrnění...

Stará doba nezná interpunkci. Kam máme dát čárku? Před „krví“ - nebo za? Ani tam, ani tam! Máme to číst v symetrickém vztahu obou takto možných významů.

Méně nápadně, avšak o to potřebněji pro čtení významu, je tato figura přítomná uprostřed slavného zlomku B 30. Vsunutá věta „ale vždy byl a je a bude“ je řečena takto symetricky v situaci, kdy jí předchází věta naprosto ironická a následuje epifanie ohně (božského, viz B 67) a jeho míry:

Svět, stejný pro všechny,
neutvořil žádný z bohů ani z lidí
- ale byl vždy a je a bude -
vždyživý oheň
vzněcující se ohledem na <svoje> míry a pohasínající s ohledem na <svoje> míry.

Tato přímo rituální formule propojuje čas kosmu a neustálé plápolání. A navíc ono „vždy“, spojené zde s adjektivem „živý“, je kandidátem (viz zač. B 1) na další symetrii: na jedné straně všechny tři mody časnosti nevyrobeného světa - na druhé straně život ohně z principu oscilace, který mu náleží. Ostatně, kosmos je tím jediným, o kterém Hérakleitos neříká, že je i není.

Z výkladové zkušenosti všech míst, která tuto syntaktickou figuru obsahují, je jasné, že jde o záměrný výraz, nikoliv o nějakou logickou chybu nebo nezvládnutou kostrbatost a nejasnost slohu. Tato figura je výrazem vnitřní ambivalence skutečnosti i řeči. Potkáváme ji spolehlivě přinejmenším v 11 zlomcích, pravděpodobně je však ještě asi dvakrát hojnější.

Mezi interprety si pozitivní role této syntaktické figury všímá zvláště Kahn.

Potrojná struktura výroku

Trojnost je obvyklá v hieratických výrociích. Jeden takový příklad přímo u Hérakleita jsme právě viděli uprostřed zlomku B 30. Jinde nemusí jít o užití rituálního výroku, ale pouze formy syntaktického spojení tří členů, které prezentuje úplnost něčeho. Příklady: Výčet pozitiv „vidění, slyšení, učení“ (B 55). Tři souřadně vyslovené dvojice protikladů života ze tří různých hledisek (B 88.2-4), a ještě v chiastických vazbách. Absolutně působící trojitý zápor, který zbavuje věštbu veškeré lidské přitažlivosti (B 92.2-4).

Úplnost trojnosti sklenuje zdánlivé nesrovnalosti: bolesti času a obtíže rozumu, reprezentované podvojností. To ovšem není totéž jako hegelovská syntéza z teze a antiteze, neboť ten třetí člen přináší řešení pouze ve zlomku B 93:

Vládce, jehož věštírna je v Delfách:
ani nemluví,
ani neskrývá,
nýbrž dává znamení.

Všude jinde jde spíš o úplnost trojnosti, která zastupuje celek. Jako např. v této antiparalele synonymické triády a lidského dilematu ve zlomku B 102:

Bohu je vše krásné, dobré a řádné,
lidé však pokládají něco za neřádné, něco za řádné.

Tato figura je užita nejméně v 15 zlomcích.

Tři slovesa ve výroku

Výsostným příkladem úplnosti cyklu a vzájemné obsaženosti bdění, spánku (života) a smrti je výrok B 26, strukturovaný trojím užitím slovesa *haptetai*, „dotýká se“, které ovšem v aktivu znamená „zapaluje“. Komplikovaný výklad tohoto zlomku je možný jedině díky využití této opory, totiž trojnosti jeho struktury značené trojím opakováním téhož slovesného tvaru - a také díky využití chiastických významových struktur (2. a 3. řádek, 4. a 5. řádek).

Dvě slovesa ve výroku

Dvojice sloves vykresluje paralelismus větných členů a jejich významů. Tak hned v úvodním výroku B 1 potkáváme větu:

... když každé (tj. slova i díla) **rozlišuji** podle přirozenosti
a **ukazuji**, jak se to s nimi má.

„Rozlišuji“, takže také „ukazuji“, tím se tato schopnost demonstruje. Hned poté Hérakleitos vyslovuje mnohem podstatnější příměr, a to opět kombinací dvojic sloves:

Ostatním lidem však zůstává **skryto**, co dělají, **když bdí**,
tak jako **zapomínají**, co dělají, **když spí**.

Ostatním však „zůstává skryto“, což se demonstruje na tom, že „zapomínají“. Tedy: i „když bdí“, tak jsou na tom stejně, jako „když spí“. Bdí asi jenom zdánlivě, neprobudili se. Jinde přece zase chtějí „žít“ a „odpočívát“ i když to přináší smrt (B 20). Dvě slovesa ve výroku se u Hérakleita - kromě četných případů chiasmů - významně vyskytují ve čtyřech zlomcích. Struktury užití sloves ve výroci si všimají zvláště Bollack a Wismann.

Totéž sloveso na začátku a konci výroku

Výroky často představují nějaký cyklus. Extrémem je zlomek B 20:

Ti, kdo se **zrodili**,
chtějí žít a mít úděly smrti, či spíše odpočívát,
a zanechávají děti, aby **vznikly** úděly smrti.

V původním řeckém slovosledu zlomek začíná slovesným tvarem *genomenoi* (ti zrození) a končí jiným tvarem téhož slovesa, *genesthai* (aby vznikly, rozuměj: smrti). Obsah výroku, kterým je generační cyklus, je zobrazen formou výroku. Tento výrazový prostředek užívá i Athénaiova imitace zlomku B 13, která v řeckém originálu začíná i končí tvary slovesa *chairein*, „milovat“ (což česky bohužel neudržíme):

... aby **miláček** nebyl ani ušmudlaný, ani špinavý, ani si **neliboval** v bahně.

Už sama možnost vzniku takového vesele míněného falsa Hérakleitova zlomku v pozdní antice svědčí o tom, že jeho autor reflektoval tento výrazový prostředek Hérakleitových pravých výroků.

Aliterace a spodobnění

Hérakleitova řeč není vázána metrem, nepoužívá básnické prostředky, alespoň ne ty, které jsou v Řecku jeho doby obvyklé. Přesto je její poetika nedílnou složkou výrazu. Většinou se to děje formou úsporně strohé a obsahově „tvrdé“ řeči, pohoršlivé pro běžný rozum i pro běžnou morálku. Přesto je však Hérakleitova řeč také hravá, byť její úsměvnost rychle tuhne na rtech, alespoň po pochopení jejího významu. Krajním a nejpoetičtějším prostředkem této hravosti je připodobování slov podle jejich zvuku, které se občas vyhraní až do aliterace. Aliterace je velmi archaický a nepřilíš řecký básnický prostředek, založený na podobnosti počátečních slabik slov. Tato forma bohužel většinou není přeložitelná. Příklad (začátek zlomku B 52):

Aión pais esti paizón, pesseuón...
Život je dítě, které si hraje, hraje s kostkami...

Řecky mají slova pro „dítě“ (*pais*) a pro „hraje si“ (*paizón*) společný kořen. Ale to poslední citované slovo - „hraje s kostkami“ (*pesseuón*) - není v řečtině s tím předchozím nijak příbuzné, je pouze zvukově podobné a navíc aliterující. Ostatně, tou hrou je patrně svět a tím dítětem možná prý sám Zeus.

Tato zvláštní výrazová forma je užita nejméně ve čtyřech zlomcích.

Etymologie a podoby slov

Hérakleitos pracuje s jazykem hravě a jeho „etymologie“ plynule přerůstají ve zvukové podobnosti budící asociace nebo v upozornění na zvláštní schválnosti jazyka (např. B 48 o slově „luk“, které je řecky homonymické s výrazem pro „život“, ač přináší smrt).

Mimořádně závažné pro výklad je však etymologické sřetení některých jeho základních výrazů, které jde napříč řadou zlomků. Např.: B 1.1 - B 2 - B 34.1 - B 51.1 - B 113 - B 114. „Nechápaví“ (*axynetoi*) jsou zde pochopeni (alfa privativum + *xynetoi*) jako ti, kterým se nedostává *to xynon*, „společné“. „Společné“ (*xynon*) je zase pochopeno jako *syn noó*, tedy jako nějaké jednání spojené s myslí, něco, co se děje „s rozumem“. „Nechápaví“ jsou tedy ti, kdo nedostatečně myslí, nemyslí, jsou „nerozumní“.

Hérakleitos na etymologii - ať už lidové nebo skutečné - svůj výklad nestaví, pouze jej tímto způsobem činí průhledným, snadno zapamatovatelným a vtipným. Tím se odlišuje od etymologizační mánie pozdního 5. století př. n. l., jak ji známe z Platónova Kratyla. O Hérakleitovi by bylo jen těžko možné tvrdit, že zastává nějakou nauku o „správnosti jmen“ (Kratylos). Představa, že slova jsou jakási vlastní jména označovaných věcí, která jsou s nimi významově spojena už svým zvukem, je patrně velice archaická. V raně klasickém Řecku se znovu stala módní v jakési intelektuálské revitalizaci. U Hérakleita se nezdá být možná už proto, že u něj nejsou jednoznačné nejen věci (jako prý u Kratyla), nýbrž i samotná slova. Je však možné, že nějaká podoba archaické analogie mezi významem věci a významem zvuku slova je u Hérakleita míněna, byť také kriticky, jak to ukazuje zlomek B 48 o luku a životě. Je také samozřejmé, že jak etymologie, tak víceznačnosti svádějí pozdější autory

k napodobování, neboť to jsou efektní a ve své době běžné figury výrazu, které jsou navíc dost nenáročné.

Kromě už zmíněné série výroků najdeme tuto hru významů ještě nejméně v 7 dalších zlomcích. Na Hérakleitovy etymologizace upozorňují všichni interpreti. Svěrázným způsobem s jejich motivy pracuje zvláště Heidegger.

Relační výroky, lidské (a jiné) hledisko

Něco je v nějaké lidské situaci pro člověka nějaké, ale vůči něčemu jinému je to jiné. Lidská dimenze je pouze jedna z polarit celku. I ta lidsky určitá „nějakost“ je však dána pouze relací nebo situací a podléhá časovému střídání v rámci cyklů. Např. (B 111):

Nemoc činí zdraví příjemným a dobrým,
hlad nasycení,
únava odpočinek.

A co teprve ve vztahu k jiným než lidským měřítkům! Něco je pro lidi zhoubné a považují to za poskvrněné - třeba moře v B 61 - zatímco pro ryby je to životodárné. Z našeho pohledu je i Slunce „zšíří lidského chodidla“ (B 3). V krajním případě může jít až o pozice lidské a božské (B 102).

Relační výroky sváděly už v antice k mechanickému napodobování a v nové době byly často záminkou pro absurdní konstrukci spojitostí mezi Hérakleitem a sofisty.

Jiná přirovnání

Vedle relačních výroků sensu stricto potkáváme v Hérakleitově řeči i přirovnání, která tuto figuru připomínají tím, že porovnávají. Hranice je ovšem neostrá, spíš jde o to, že jiné bytosti něco dělají jinak. Z pravých výroků jde asi o 6 míst. Příkladem může být zlomek B 9:

Oslové by si vybrali spíše podestýlku nežli zlato.

Oslové by byli hloupí, kdyby to nedělali. Právě tato zdánlivě prostá řečnická figura nejvíce láká k napodobování. Imitace a falsa hérakleitovských přirovnání lze zhruba rozdělit na „moralizující“ (např. B 4) a na „relativizující“ (např. B 37). V těch „relativizujících“ mluví údajný Hérakleitos skoro jako příslovečný sofista, který díky takovému přirovnání zdůvodní cokoliv. Skutečný Hérakleitos by ovšem i takovému výroky chápal jinak, v duchu zlomku B 102 nebo B 61.

Protiklad singuláru a plurálu

Hérakleitovou řečí prostupuje étos nejen aristokrata, nýbrž přímo solitérního mudrce, který se vymezuje ne pouze vůči nízkému davu, nýbrž vůči každému běžnému mínění a vůči každé částečnosti, kterou je mnohost čehokoliv vždy doprovázena. To spojuje Hérakleita s Parmenidem, Empedokleem i Platónem. Tento étos se vtěluje i do roviny formální struktury jeho řeči, jak to lze sledovat minimálně v pěti pravých zlomcích. Např. zlomek B 2 staví mnohost nevědomých lidí proti singularitě možnosti sdílet společné (probuzení a božskou řeč). Zlomek B 102, který jsme uvedli jako příklad triadické struktury, srovnává božskou a lidskou pozici také prostřednictvím kontrastu singuláru „Bohu“ a plurálu „lidé“. Ostatně právě na slovech „člověk“ a „lidé“ je u Hérakleita také patrný hodnotový rozdíl. Navíc

výslovně říká, že dává přednost jednomu před množstvím (B 49); svět probuzených je také „jeden“ (B 89) a božskou atributací je obdařeno „jedno moudré“ (B 32, B 41).

Krajně důležité je to, že pozitivní hodnota singuláru a pejorativní význam plurálu je patrně jediný případ, kdy Hérakleitos přiřazuje určitému výrazu hodnotovou orientaci, pozitivní nebo pejorativní!

Pejorativní význam samotného plurálu

Z výše vyložených důvodů je snad pochopitelné i to, že pejorativní význam plurálu jako výpovědi o částečnosti nemusí být u Hérakleita vázán na protiklad k výsostnému singuláru. To je v plném souladu s jeho odsouzením „běžných lidí“ (B 17, B 29, B 104 aj.) - i s tím že řecký výraz pro „veřejné mínění“ (*hé tón pollón doxa*) je nadávkou pro předsudky většiny!

Samotný plurál se zdá mít pejorativní (nebo jemu blízký) význam v 10 zlomcích, snad nejvýrazněji v B 39, kde je dovršen i citací výroku, jehož autorem je mudrc Biás:

„Většina je špatná.“

Kritika někoho jmenovaného

Vedle kritiky davu, „běžných lidí“ - „nechápatých“, setkáváme u Hérakleita také ostré výtky na adresu řady autorů, které jmenuje. Nejde jen o osobní hodnocení a rozdíl názorů, nýbrž také o deklaraci žánru. Vedle téměř povinné kritiky epiků, tedy Homéra a s ním Hésioda, setkáváme i kritiku protohistorika Hekataia z Milétu, lyrického básníka Archilocha, filosofa Xenofana - a zvláště ostře Pýthagory (pro „mnohoučenost“).

Kritika Homéra a Hésioda je dobovým znakem rozchodu s žánrem epiky. Někteří protofilosofové, např. Xenofanés, ji zdůvodňovali morálně: Homér prý popisuje nevhodné zápasy a vášně bohů. Hérakleitos však útočí z opačné strany (A 22/1), vyčítá Homérovi větu: „Kéž by zahynul svár mezi bohy i mezi lidmi.“ Prostřednictvím Archilochova jména se Hérakleitos distancuje také od lyriky, prostřednictvím jména Xenofanova zase od satirické poezie, od předpokladů logiky a od zkoumatelství - a podobně i v dalších případech.

Hérakleitos se při precizování cesty, kterou představuje, distancuje od všech slavných reprezentantů řecké literatury starší a své doby, s významnou výjimkou „sedmi mudrců“ a milétských protofilosofů. Dokladem je 7 zachovaných zlomků.

Citace staršího autora

Jediným spolehlivým Hérakleitovým odkazem na staršího autora jako na inspirátora je zlomek B 39, kde je chválen a pak i citován mudrc Biás. Ozvěnou jeho výroku je i Hérakleitův zlomek B 104.

Kromě toho považuje Bröcker Hérakleitův zlomek B 126 za citát nebo parafrázi Anaximandra. Nezávisle na Bröckerově argumentaci platí, že u Hérakleita setkáváme mnoho látky, která není odlišitelná od toho, co známe o Anaximandrově.

Citace nebo využití úsloví a anekdoty

Navzdory rozchodu s řečmi „běžných lidí“ Hérakleitos užívá řadu jakýchsi úsloví nebo přísloví, ale vždy tak, že je nějakým způsobem „chytí za slovo“, aby ukázal, že všichni mají příležitost pochopit, pouze ji nevyužívají (viz B 17, B 72). Hérakleitos užívá sapienciální

tradici k vlastním cílům, zdaleka to nejsou pouhé citáty. Výsostným příkladem je zlomek B 34, jehož třetí řádek tuto svoji povahu přímo vyslovuje:

Když nechápaví uslyší,
 podobají se hluchým;
 výrok (*fatis*, průpověď?) jim dosvědčuje:
 jsouce zde, jsou nepřítomni (textová verze: jsouce zde, odcházejí).

Je pochopitelné, že práce s příslovími patří k žánru sapienciální literatury, v Řecku např. gnómické prózy. Zrovna tak je jasné, že sváděla k napodobování. Pravděpodobné využití úsloví najdeme asi v 10 patrně pravých zlomcích.

Sapienciální řeč

V nejširším smyslu slova má celá Hérakleitova řeč povahu zvláštní vyhrocené sapienciality. V užším významu, totiž ve smyslu řecké gnómické prózy, by do tohoto žánru spadala ta část Hérakleitových výroků, která pracuje s téměř standardními obrazy sapienciálního myšlení, jdoucími často i napříč řadou velkých kultur. Zvláště se to týká práce s obrazem vztahů mezi bděním a spánkem (např. závěr zlomku B 1), životem a smrtí. V jiných zlomcích ovšem Hérakleitos tento obraz rozvíjí komplikovaným způsobem (B 21, B 26, B 88).

Jiné připomínky tohoto motivu i další typicky sapienciální témata nebo dikci najdeme nejméně ve 20 zlomcích. Mezi nimi vynikají motivy pomíjivosti a nestálosti, připomínající pozdějšího biblického *Kazatele* (B 91):

Nelze dvakrát vstoupit do téže řeky.

K řecké mudrcké tradici (Thalés, Chilón) patří i uplatnění Apollónova nároku sebepoznání (B 101):

Prohledal jsem sebe sama.

Sapienciální řeč také velice svádí pozdější autory k napodobování a doxografy zase k tomu, aby určité výroky přisuzovali stídně několika různým starým autorům.

Gnómický aorist

U Hérakleita potkáváme i tuto řeckou gramatickou figuru, která je pro gnómickou prózu mudrckých naučení („gnóm“) tak typická, že se podle ní tradičně nazývá. Pomocí aoristu, času gramaticky vzato minulého, mluví o stálé platnosti výroku. Často však není ostře patrné, zda Hérakleitos nemá současně na mysli i doslovný, totiž minulý význam aoristu. Příklad (B 53):

Zápas je všech otec, všech král	(v textu opravdu presens)
a jedny předvádí jako bohy, jiné jako lidi;	(aorist)
jedny činí otroky, jiné svobodnými.	(aorist)

Překlad minulým časem (tedy bez pochopení aoristu jako gnómického) by zrušil nadčasovou platnost výpovědi; ukázal by však, jak je každá přítomnost výsledkem dosavadního zápasu, zdůraznil by konkrétní obraz, o který je význam výroku opřen.

Gnómičký aorist potkáváme i ve významném zlomku B 41 a musíme jej diskutovat i v B 101. Tam by překlad přítomným časem dával význam: „Hledám sebe sama.“

Paradox, konflikt s obvyklým míněním

V Hérakleitově dikci se často ozývá něco z řeči proroka nebo reformátora, ve stylu: „Avšak já pravím...!“ Rozchod s běžným míněním je hnán na ostří nože, ať už jde o oblast morálních a náboženských zvyků, nebo o oblast myšlení. Příklad mimořádně pohoršlivého výroku prvního typu (B 96):

Mrtvoly vyhazovat spíše nežli výkaly!

Plótinos říká (*Enneades* IV,8,1), že Hérakleitos se pomocí paradoxů snaží pozvednout naši mysl. Jako příklad takového paradoxního výroku uvádí B 84:

Proměňujíc se odpočívá.

Výroků, které jsou paradoxní nebo konfliktní s běžným míněním, je u Hérakleita nejméně 20. Kromě svého provokujícího obsahu mají i svérázně úsečnou a kontrastní formu. Část výkladové tradice se kvůli takovýmto výrokům snažila Hérakleita vykreslit jako ateistu (marxisté) nebo blázna (počínaje Theofrastem). V nové době představil podobnou formu Nietzscheho Zarathustra.

Náboženské výrazy, tituly a atributy

Hérakleitova řeč má rysy mluvy náboženského reformátora. Vyslovuje jména bohů, ale nově akcentuje jejich význam; a právě u jmen těch bohů, kteří jsou pro něho nejvýznamnější, potkáváme nečekané zámlky. Vyslovuje formule náboženské řeči, ale občas v nečekaných souvislostech, jak jsme to už potkali uprostřed zlomku B 30. Při řeči o blesku (B 64) je bez vyslovení jeho jména spoluminěn sám Zeus, ale když na vyslovení jeho jména dojde (B 32), je to opět nezvyklé:

To jedno moudré samotné nechce i chce být zváno jménem Zéna.

Neobvyklé invokace k Diovi jsou v jiné oblasti řecké literatury doménou tragiků, zvláště Aischyla, a později samozřejmě Eurípida.

Základními obrazy přirozenosti jsou pro Hérakleita luk a lyra (B 48, B 51), nástroje Apollónovy a Artemidiny. Oním „vládcem, jehož věštírna je v Delfách“ je ve zlomku (B 93) samozřejmě zase Apollón, i když jeho jméno opět není vysloveno. Ostatně, negativitu a lidskou nepoměřitelnost Apollónem inspirované řeči (Sibylly) vyjadřuje i zlomek B 92.

Jinde Hérakleitos mluví o obvyklých dionysiakálních průvodech (B 15):

Kdyby to nebylo Dionýsovi,
pro kterého konají průvod a zpívají píseň pro pohlaví,
zaměstnávali by se nanejvýš nestydatými věcmi;
Hádés a Dionýsos je však tentýž,
komukoliv šílí a běsní.

Při té příležitosti však hned ukazuje totožnost plodivých sil a smrti - a v závěru zlomku B 14 zase kritizuje lidovou touhu užít si náboženského uspokojení, když říká:

Jsou bezbožně zasvěcováni do mystérií obvyklých u lidí.

Lze to dokonce přeložit:

Jsou totiž zasvěcováni do mystérií, která jsou lidmi tradována bezbožným způsobem.

Ve zlomku B 125a je zase Plútos přímo mstitelským zjevovatelem povahy Efesanů.

Hérakleitos ovšem vypracovává také svéráznou „otevřenou“ nebo „negativní“ eschatologii, která je mimo běžná očekávání, např. ve zlomku B 27:

Zemřelým lidem nastávají věci,
které nečekají a které se ani nedomnívají.

To vše vtiskuje podobu také formě jeho řeči, která začleňuje výsostné náboženské výrazy do neobvyklých souvislostí nebo je určuje výčtem opozit. Hérakleitovo pojetí božství je vyslovováno v opozitech proměn časové cykličnosti (B 67) a právě k nim a ne k nehybnosti se váže i slovo „vždy“ ve zlomku B 30. Navíc je vztah lidství a božství popisován opět jako tenze a vzájemnost v časovém cyklu: B 53, B 62, B 88.

Nejméně 17 výslovně náboženských míst ve zlomcích by si spolu se svými celkovými souvislostmi na jiných místech zasloužilo také pokus o religionistický výklad Hérakleitovy *Řeči*.

Výroky o koloběhu živlů nebo duše

Cykličnost přírodního dění nachází v Hérakleitově dikci sobě adekvátní formu, která je založena na symetrickém řazení živlových opozit nebo na souřadném vyslovování o životě a smrti (B 62). Z nejméně pěti takových pravých výroků to můžeme ukázat třeba na zlomku B 36, o který se opírá i naše rekonstrukce cyklů přirozenosti u Hérakleita:

Pro duše je smrt stát se vodou,
pro vodu je smrt stát se zemí;
ze země pak vzniká voda
a z vody duše.

Příslib diairese?

Diairesis nepatří mezi Hérakleitovy myšlenkové postupy. Pro úplnost však připomínáme, že alespoň jeden novodobý interpret (Bollack) vidí v jediném Hérakleitově zlomku (B 88) strukturu postupné diairese, postupného dělení významu výrazu vždy na dvojice významů.

Sloveso samo však používá (B 1; B 50; B 126a; C 1,15-17).

„Negativní logika“

Některé Hérakleitovy výroky pracují s obrazem odstraňování (tedy opakem uchování) toho, co uchopujeme, např. vší (B 56); nebo naopak s obrazem rozpoznávání toho, co nerozpoznáváme - a co je tudíž davem rozpoznáváno jenom jako předmět jeho agrese. Příkladem může být zlomek B 97:

Psi štěkají na toho, koho nepoznávají.

Je to jakási logika otočená naruby. Potkáváme ji v nejméně třech zlomcích a představuje jakýsi předstupeň negativních pojmových cest platoniků („negativní teologie“). Jinost předmětu probouzí emoci, nevědomou dimenzi rozpoznání. Naopak zase to, co je rozpoznáno a uchopeno, může být rozpoznáno vždy jen jako to, čeho se díky tomu rozpoznání a uchopení máme zbavit, aby to už nepřekáželo jako předsudek a neprobouzelo zavádějící emoce. K tomu by poukazoval zlomek B 56 (pokud je ovšem pravý), jehož závěr mluví o chytání vši takto:

Co jsme uviděli a uchopili, toho se zbavujeme,
avšak to, co jsme ani neviděli, ani neuchopili, to neseme.

Otázka

Ve filosofické řeči očekáváme otázky. Jsme tomu uvyklí od Platóna a Aristotela a novodobý kult „filosofického tázání“ toto očekávání ještě zesiluje. Filosofická otázka nemusí nutně očekávat odpověď, může otevírat škálu možných odpovědí k další diskusi nebo může mířit k odhalení předpokladů toho, co bylo dosud řečeno. Avšak v Hérakleitově textu je otázek málo a hlavně mají zcela jinou povahu.

V dochovaných zlomcích nacházíme jenom čtyři otázky (B 16, B 104, B 127, B 138) a jen první dva z těchto zlomků lze považovat za pravé. Podstatnější však je, že tyto otázky mají rétorický charakter typický pro gnómičnou prózu. Taková otázka buď neočekává vyslovení odpovědi, nebo je spíše jakýmsi nadpisem stručného popisu. Příkladem první z těchto situací je zlomek B 16:

Jak by se mohl někdo skrýt tomu, co nikdy nezapadá?

Příkladem druhé je uvození zlomku B 104, který ukazuje jednání „nechápatých“, jednání „běžných lidí“:

Jaká je jejich mysl či rozvaha (*noos é frén*) ?

Vyslovení nároku

K Hérakleitovým obrátům patří také uvození výroku slovy „je třeba“ nebo „má se“. Např. zlomek B 43:

Zpupnost je třeba hasit spíše než požár.

Někdy je to varování s přímo vyslovenou zápornkou, B 74:

Není správné být jako děti rodičů...

Jindy naopak pozitivní doporučení, B 114:

... je třeba posilovat se tím, co je společné...

Takto je uvozeno nejméně 7 výroků, které tím ukazují neuspokojivost „běžného“ stavu, nějaký běžně nenaplněvaný, ale možný a podstatný nárok. Dokonce i začátek slavného zlomku B 80 opravuje Schleiermacher a po něm skoro všichni editoři takto: „Je třeba vědět, že zápas je společný...“

Současně jde o příklady toho, že základním výrazem bývá u Hérakleita klidně sloveso, např. *chré*, „je třeba“. A mezi výrazy, které máme v B 65 dosvědčeny jako výrazy „Hérakleitova přívržence“, najdeme odpovídající substantivum *chrésmosyné*, „nedostatek“.

Podmínkový výraz

Asi v pěti zlomcích Hérakleitos mluví o podmínkách, za jakých by něco bylo takové nebo onaké. Např. B 7:

Pokud by se všechny věci staly dýmem, nozdry by je rozpoznaly.